

ΠΡΩΙΜΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΕΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ) ΑΠΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ 1872 (Δημ. Στ. Μαυροκορδάτος, Κων. Παπαρρηγόπουλος, Γρηγ. Παπαδόπουλος, Λέων Μελάς, Σωκράτης Κολιάτσος, Δ. Χ. Σεμιτέλος, Λεάνδρος Δόσιος).

“Early considerations and proposals on socially sensitive education (Primary and Secondary) from a 1872 non-cited book” (Dim. St. Maurokordatos, Kon. Paparrigopoulos, Greg. Papadopoulos, Leon Melas, S. Koliatsos, D.X.Semitelos, L. Dosios).

Πρόκειται για πληροφορίες που αντλούμε από βιβλίο-φυλλάδιο μόλις 95 σελίδων, που εκδίδει το 1872 στην Αθήνα ο “Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων”. Ο ακριβής τίτλος του εντύπου: «*Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας ἐν Ἑλλάδι ἢ Ὁ περὶ τοῦ θέματος τούτου διαγωνισμός. Ἐκθεσις τῆς ἀγωνοδίκου ἐπιτροπείας ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγῳ*¹». Το εν λόγω έντυπο δεν είναι, βέβαια, άγνωστο. Το έχουν βιβλιογραφήσει ο Φίλιππος Ηλιού και η Πόπη Πολέμη και περιέχεται η σχετική βιβλιογράφιση στην πρόσφατη (2006) πολύτιμη βιβλιογραφία τους, όπου επισημαίνεται και η διάσωση και διαφύλαξη σε ελληνικές βιβλιοθήκες 13 αντιτύπων αυτού². Εμείς προσθέτουμε την πληροφορία για τη διάσωση και 14^ο αντιτύπου, που φυλλάσσεται στη βιβλιοθήκη της Εταιρείας Κεφαλληνιακῶν Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν, στο Αργοστόλι³. Αναφορές στην έκδοση αυτή του 1872 κάνουν σύγχρονοι ερευνητές επισημαίνοντας στοιχεία που αφορούν, βέβαια, τα εκάστοτε μελετήματά τους. Δειγματικά αναφέρουμε τον Αλέξη Δημαρά στο “*Ἡ Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*” (1990) και λίγο

1

Η προκήρυξη του διαγωνισμού από τον “Σύλλογον προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων” έγινε τις 5 Σεπτεμβρίου 1869 και δόθηκε από τον εν λόγω Σύλλογο προθεσμία έως τις 15 Οκτωβρίου του 1871 (βλ. *Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας ἐν Ἑλλάδι ἢ Ὁ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διαγωνισμός. Ἐκθεσις τῆς Ἀγωνοδίκου Ἐπιτροπείας ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Συλλόγῳ*, Αθήνησι, τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1872, σσ. 7-8). Το θέμα του διαγωνισμού έχει ως εξής: « Ποῖα αἱ ἐλλείψεις τῆς κατωτέρας καὶ μέσης δημοσίας παιδείας ἐν Ἑλλάδι; Πόθεν ἐκάστη αὐτῶν προέρχεται, ἂν ἐκ τῶν νόμων, ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς ἢ ἐξ ἄλλων λόγων; Ποῖα τὰ ἄμεσα καὶ ἔμμεσα ἀποτελέσματα τῶν ἐλλείψεων τούτων εἰς τὴν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν διάπλασιν τῆς νεολαίας καὶ τίς ἡ ἐπιρροή ἀμφοτέρων ἐπὶ τῆς καταστάσεως τῆς κοινωνίας; Τέλος ποῖα τὰ καταλληλότερα θεραπευτικὰ μέσα;» (Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας, ὁ.π., σ.5).

2 Φίλιππος Ηλιού- Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900, Συνοπτική αναγραφή, τόμ. Α', 1864-1879*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Ελληνικό Λογοτεχνικό και Κεντρικό Αρχείο, 2006, σ.632, αριθμ. 1872.572.

3 Εταιρεία Κεφαλληνιακῶν Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν, στο κτήριο της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης, στο Αργοστόλι, στη Βιβλιοθήκη της Εταιρείας.

4 Αλέξης Δημαράς [επιμέλεια], *Ἡ μεταρρύθμιση που δεν έγινε, (τεκμήρια Ἱστορίας), 1821-1894*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Διευθυντής: Άλκης Αγγέλου, έκδ. Ερμής, Αθήνα 1990, σσ. λη'-λθ', 209,212-

αργότερα (1997), την Άννα Κουτονή, στο βιβλίο της “ *Το Νεοελληνικό Σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*”.

Οι επισημαινόμενες προτάσεις για περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη στην εκπαίδευση και κυρίως στην πρωτοβάθμια προέρχονται από διακεκριμένους και, βεβαίως, γνωστούς θεράποντες των Γραμμάτων της εποχής, που διακρίνονται ιδιαίτερα για τη συμβολή τους στο χώρο της εκπαίδευσης⁶: ο φιλόλογος και καθηγητής του Πολυτεχνείου Γρηγόριος Παπαδόπουλος⁷, ο Διευθυντής της Ριζαρείου Σχολής Σωκράτης Κολιάτσος⁸, ο ιστορικός μας Κων. Παπαρρηγόπουλος, ο γνωστότατος στους παιδαγωγούς και γραμματολόγους Δημήτριος Σεμιτέλος, ο Λεάνδρος Δόσιος, ο οποίος όμως δεν υπογράφει την έκθεση λόγω απουσίας του στο εξωτερικό⁹, και οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι Λέων Μελάς¹⁰ και Δημήτριος Μαυροκορδάτος¹¹, που χρημάτισαν και υπουργοί, Δικαιοσύνης ο πρώτος και Δικαιοσύνης και Παιδείας ο δεύτερος. Κριτές οι εν λόγω σε προκηρυχθέντα διαγωνισμό «Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας» από τον “Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων”, δεν περιορίζονται να γνωματεύσουν μόνο επί των υποβληθέντων χειρογράφων των διαγωνιζομένων, αλλά διατυπώνουν (πλην του Σεμιτέλου) και τις προσωπικές σκέψεις τους σχετικά με τη μορφή και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης στην εποχή τους. Κι ο Σεμιτέλος, βέβαια, δεν διαφοροποιείται ως προς το περιεχόμενο των σκέψεων των συναδέλφων του, αλλά δεν αποδέχεται αυτή την ίδια την πράξη τους, να προχωρήσουν, πέρα της κριτικής των διαγωνιζομένων, σε προσωπικές προτάσεις επί του θέματος¹².

214, όπου στη σελ. 209 δημοσιεύεται και το θέμα του διαγωνισμού, όπως το συνέταξε ο “Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών γραμμάτων”.

5 Άννα Κουτονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, “Επιστημονική Βιβλιοθήκη”, εκδ. Κρητική, Αθήνα 1997, σσ. 26-27.

6 *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σ. 93, όπου τα ονοματεπώνυμα της επιτροπής, και σσ. 94-95, όπου η επιστολή του εκ των μελών Δημητρίου Χ. Σεμιτέλου, με χρονολ. 12.5.1872.

7 Για τον Γρηγόριο Παπαδόπουλο (1819-1873) βλ. πρόχειρα στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Πυρσού), τόμ. ΙΘ', σ. 567.

8 Για τον Σωκράτη Κολιάτσο βλ. *Λόγος εκφωνηθείς εις το υπό του Δήμου των Αθηναίων τελεσθέν μνημόσυνον των κεκοιμημένων εν τω 1^ο κοιμητηρίω Αθηνών υπό Σωκράτους Κολιάτσου* (Αθήνα 17 Φεβρ. 1879).

9 *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σ. 93, στην υποσημείωση 6.

10 Ο Λέων Μελάς (1812-1879), που χρημάτισε και υπουργός Δικαιοσύνης το 1841, υπήρξε διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Πίζας και συγγραφέας παιδαγωγικών έργων (βλ. πρόχειρα στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΣΤ', σ. 362, Παπ. Λαρ. Μπριτάνικα, τόμ. 41, σ. 210).

11 Ο Δημ. Μαυροκορδάτος (1821-1873), με λαμπρές σπουδές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, χρημάτισε υπουργός Εξωτερικών (1863) και υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (1872-1873), και συνέγραψε ενδιαφέρουσες μονογραφίες (*Πάπ. Λαρ. Μπριτάνικα*, τόμ. 41, σσ. 58-59). Βλ. και Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. λθ', σημ. 1, όπου αναφέρεται στην ειδική έκδοση για την εκπαίδευση του Δημ. Μαυροκορδάτου, με τον τίτλο “Υπομνημάτιον περί Εκπαιδύσεως του Λαού” (1872) και σ. 215, όπου δημοσιεύει έγγραφο του Μαυροκορδάτου στον υπουργό Δικαιοσύνης (2.10.1872).

12 Βλ. *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σσ. 94-95, επιστολή του Σεμιτέλου προς τον Λ. Μελά, που σημειώνει χαρακτηριστικά: “[...] Επαναλαμβάνω λοιπόν και νυν ότι είμαι σύμφωνος καθ' όλου πρὸς ὅσα ἐγράφησαν ἐν τῇ ἐκθέσει ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Δ. Μαυροκορδάτου, ὡς πρὸς τὴν κρίσιν τῶν χειρογράφων, καὶ ὅτι ἂν περιορίζετο εἰς ταῦτα μόνη ἡ ἔκθεσις, οὐδεμίαν θὰ εἶχον δυσκολίαν νὰ ὑπογράψω αὐτήν. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ κύριος Μαυροκορδάτος μετὰ τὴν κρίσιν τῶν χειρογράφων ἔκρινε καλὸν παρεκβαίνων νὰ ἐκθέσῃ συστηματικώτερον καὶ τὰς ἑαυτοῦ σκέψεις ὡς γνώμην τῆς ἐπιτροπῆς περὶ τοῦ σπουδαίου τούτου ζητήματος, δὲν δύναμαι νὰ ὑπογράψω καὶ τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος τῆς ἐκθέσεως, οὐχὶ ὡς ἀποδοκιμάζων τὰς σκέψεις ταύτας, [...] ἀλλὰ ὡς ἐναντιούμενος κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ νὰ ἐκθέτῃ ἡ ἐπιτροπὴ ἰδίᾳ καὶ διὰ μακρῶν τὰς ἰδίας αὐτῆς σκέψεις περὶ τοῦ ζητήματος τούτου”. Βλ. το εν λόγω κείμενο και στον Αλέξη Δημαρά, ό.π., σ. 209.

Ωστόσο αυτή η περαιτέρω πρωτοβουλία των κριτών, που διατυπώνεται με εισήγηση του Δημήτρη Μαυροκορδάτου προς τον "Σύλλογο προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων", μας δίνει την ευκαιρία να παρακολουθήσουμε ελλειμματικές της εκπαίδευσης στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα και εύστοχες πρώιμες προτάσεις διορθωτικού χαρακτήρα προερχόμενες από κορυφαίους γραμματολόγους και εν πολλοίς μύστες και θεράποντες της παιδείας της εποχής¹³.

Από τη συνυπογραφομένη εισηγητική έκθεση, που τυπώθηκε (μαζί με την διαφοροποιούσα επιστολή του Σεμιτέλου), με τη φιλότιμη πρωτοβουλία, όπως αναφέραμε, του εν λόγω Συλλόγου, σταχυολογούμε σημεία που συνιστούν διορθωτικές προτάσεις της επιτροπής σχετικές με το γνωστικό αντικείμενο της προσφοράς περισσότερης παιδείας στον λαό και κατά συνέπεια δικαιοτέρας κατανομής αυτού του αγαθού της παιδείας.

Στην τελευταία ενότητα του βιβλίου-φυλλαδίου, μετά την κριτική παρουσίαση των πέντε χειρογράφων των διαγωνισθέντων (σ. 67-93), που φέρει τον τίτλο "Εξαγόμενα του διαγωνισμού"¹⁴ τα μέλη της "Αγωνοδίκου επιτροπείας", δρᾶτουν την ευκαιρία, όπως σημειώσαμε παραπάνω, να διατυπώσουν τις απόψεις τους. Από την αρχή ήδη της εν λόγω ενότητας προσδιορίζουν την πρόθεσή τους: «[...] Τὰ ἐξαγόμενα ταῦτα, ἀνακεφαλαιοῦντες καὶ συμπληροῦντες αὐτά, θέλομεν σημειώσει ἐνταῦθα ὡς οἶόν τε περιεκτικῶς, ὡς ἀναντιρρήτους ἀληθείας, ἅς δύναται καὶ ὀφείλει μάλιστα ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος μετὰ πεποιθήσεως ν' ἀνακηρύξῃ»¹⁵. Και βέβαια στην ενότητα δεσπόζει η πρόθεση για διορθωτικές παρεμβάσεις στην κατώτερη εκπαίδευση με στόχο πάντοτε περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη, για δωρεάν παιδεία και προώθηση της εκπαίδευσης, τουλάχιστον της πρωτοβάθμιας σ' όλους ανεξαιρέτως τους Έλληνες πολίτες: «Οἱ πολλοὶ [υπογραμμίζει η επιτροπή] ἔχουσιν ἀνάγκην τῆς ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ παιδείας, πάντες δέον νὰ συμμετάσχουσιν αὐτῆς. Ἄς πολλαπλασιασθῶσι πανταχοῦ καλὰ δημοτικὰ σχολεῖα καὶ ἡ ἐν αὐτοῖς διδασκαλία ἅς δίδηται εἰς πάντας δωρεάν»¹⁶. Η

13 Υπάρχει, οπωσδήποτε, ενδιαφέρουσα βιβλιογραφία για τις προσπάθειες που καταβάλλονται στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα σχετικά με τη κατάσταση που επικρατεί στον χώρο της εκπαίδευσης. Βασική πηγή το βιβλίο του Κων. Τσουκαλά, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα(1830-1922)*, Αθήνα 1979, όπου οι εκδιδόμενοι πίνακες(σ.393,422) φωτίζουν ιδιαίτερα την επικρατούσα κατάσταση. Για την κρατική κατά καιρούς μέριμνα για τη βασική εκπαίδευση μέσω των υπουργών Παιδείας και ειδικών προσωπικοτήτων επί του θέματος βλ. ενδεικτικά του υπουργού Παιδείας Γ.Μίληση, *Νομοσχέδιον περί Δημοτικής και Γυμνασιακής Παιδείσεως*[Αθήνα 1877], Γ.Βενθόλος, *Θεσμολόγιον της δημοτικής εκπαίδευσεως*, τόμοι 4, Αθήνα 1887-1898, που αφορά την περίοδο 1833-1898. Α.Ανδρέου, "Σχέδια νόμου για την εκπαίδευση 1870-1880", *Θέσεις*, τεύχ. 26(1989) σσ.153-187 και τεύχ. 27(1989), σσ. 109-135. Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση(1821-1985)*, Αθήνα 1985. Πρβλ. και Άννα Κουτονή, ό.π., σσ. 25-156, όπου πληροφορίες για νομοσχέδια σχετικά με την εκπαίδευση και άλλα ενδιαφέρουσα στοιχεία.

14 *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π.,σ. 67.

15 *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π.,σ. 69. Για τον "Σύλλογο" και τη δράση του βλ. *Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων. Η Δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήνα 1970. Όσον αφορά την ορισθείσα από τον Σύλλογο επιτροπή κρίσεως των χειρογράφων του διαγωνισμού και ειδικά για τις προτάσεις της ο Αλέξης Δημαράς σημειώνει ότι "χαρακτηρίζοντας από γνώση των εκπαιδευτικών πραγμάτων της Δυτικής Ευρώπης"(Α.Δημαράς, ό.π., σ.1θ').

16 *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σ. 74. Πρβλ. και Άννα Κουτονή, ό.π., σ. 27.Βλ. και τη σχετικά πρόσφατη μελέτη της Α.Φραγκουδάκη, «Κοινωνική ανισότητα στο σχολείο» στο «Προβλήματα της Ελληνικής Εκπαίδευσεως», Α' Συνέδριο Παιδείας της Ο.Ι.Ε.Λ.Ε., Αθήνα 1980, σσ. 136-141. Ενδιαφέροντα γενικότερα στοιχεία για το θέμα βλ. στο "Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα(προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές)", Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, Ορθόδοξος

επισήμανση για "δωρεάν παιδεία" έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού γνωρίζουμε ότι οι προβλέψεις του Συντάγματος του 1844 σχετικά με την εκπαίδευση¹⁷ παραμένουν ακόμη ως έχουν ως το 1911¹⁸, ενώ μόλις το 1885¹⁹ καταργούνται τα δίδακτρα στα δημοτικά σχολεία της χώρας, ώστε να διευκολυνθεί η υποχρεωτική φοίτηση στη στοιχειώδη εκπαίδευση, και ακόμη δέκα χρόνια αργότερα, το 1895, πραγματοποιείται κάποια ευρύτερη αναδιοργάνωση των δημοτικών σχολείων²⁰. Και στη συνέχεια η επιτροπή εμμένει στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση για την οποία υπογραμμίζει ότι «ὀφείλομεν ν' ἀνυψώσωμεν αὐτήν²¹» και αναφέρεται με προτάσεις στη βελτίωση των δημοτικών σχολείων, που θεωρούνται, όπως η ίδια σημειώνει, «ὡς σχολεῖα τοῦ λαοῦ, ἤτοι τῶν πολλῶν» και αιτιολογεί την πρότασή της υπογραμμίζοντας: «[...] ἔστωσαν τὰ δημοτικά σχολεῖα προπάντων παιδαγωγικά, εἶτα δὲ καὶ ὡς οἷόν τε πραγματικά. Ἀνάγκη οἱ πολλοὶ νὰ γίνωσι οὐχὶ λογιώτατοι, ἀλλὰ χρηστοὶ καὶ χρήσιμοι πολῖται²²». Και συμπληρώνει η επιτροπή συγκεκριμενοποιώντας τον στόχο, αναφερόμενη στην άμεση ανάγκη να «ἀποκτήσωμεν καλοὺς δασκάλους τοῦ λαοῦ» και να «ἐκπαιδύσωμεν αὐτούς καταλλήλως²³», κι ακόμη συνιστά για την ολοκλήρωση του κύκλου της βασικής μόρφωσης του λαού την ίδρυση «δημοτικῶν βιβλιοθηκῶν[...]» και την έκδοση ωφελίμων βιβλίων και πάλι «πρὸς χρῆσιν τοῦ λαοῦ²⁴».

Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο το γεγονός, ότι η ομάδα των διακεκριμένων μελών της επιτροπής του διαγωνισμού, στην έκθεσή της, υπογραμμίζοντας το δικαίωμα της πλατύτερης λαϊκής μάζας για ολοκληρωμένη βασική εκπαίδευση και έχουσα υπ' όψη της την αντίστοιχη εκπαίδευση στην Ευρώπη (κυρίως στη Γερμανία και στην Αυστρία) και παραπέμπουσα σ' αυτή, προτείνει "συμπληρωματικά" των δημοτικών σχολείων εκπαιδευτήρια για περισσότερες "κοινοφελείς γνώσεις", με τα οποία «δύνανται να διαδοθῶσιν εἰς τὸν λαόν». Είναι χαρακτηριστικό το σχετικό απόσπασμα της έκθεσης της "Αγωνοδίκου επιτροπείας": «οὐ μόνον ἐν τῇ παρουσίᾳ ἀτελείᾳ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδύσεως [εννοεί της ελληνικής], ἀλλὰ καὶ ὅπου τὰ σχολεῖα τοῦ λαοῦ εἰς κρείττονα ἢ παρ' ἡμῖν εὐρίσκονται κατάστασιν, ἐπάναγκες καθίσταται, ἐὰν σπουδαίως ἐπιζητῶμεν τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ λαοῦ νὰ γίνηται φροντίς καὶ περὶ τῆς περαιτέρω διδασκαλίας τῶν ἐφήβων τῶν ἤδη εἰς ἔργα τραπέντων". Είναι φανερό ότι εκείνοι οι φωτισμένοι μύστες των παιδαγωγικών και της ελληνικής γραμματολογίας, σ' εκείνη την πρόωπη εποχή προβαίνουν σε νύξεις περισσότερης και ευρύτερης εκπαίδευσης στην υποχρεωτική βασική βαθμίδα της παιδείας μας, για τα παιδιά του λαού, που δεν συνεχίζουν τις σπουδές πλέον, για παιδιά «εἰς ἔργα

Ακαδημία Κρήτης, 11-13 Ιουλίου 1982, Ρέθυμνο 1986.

17 Βλ. *Σύνταγμα της Ελλάδος μετά των ψηφισμάτων και του περί εκλογῆς νόμου*, εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, κατά την οδόν του Ερμού, Αρ. 215, 1844, σ. 7, άρθρο 11, όπου αναφέρει τα εφής για την εκπαίδευση: «Ἡ ἀνωτέρα ἐκπαίδευσις ἐνεργεῖται δαπάνῃ τοῦ Κράτους· εἰς δε τὴν δημοτικὴν συντρέχει καὶ τὸ Κράτος κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνάγκης τῶν δήμων. Ἐκαστος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ συσταίνῃ ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα, συμμορφούμενος μὲ τοὺς Νόμους τοῦ Κράτους». Πρβλ. και Αλέξη Δημαρά, *ὁ.π.,σ. λα'*.

18 Α.Δημαράς, *ὁ.π.,σ. λα'*.

19 Α.Δημαράς, *ὁ.π.,σ. μγ'* και 262, όπου δημοσιεύει το απόσπασμα από το άρθρο 1, του νόμου ΑΣΞΓ' (26.7.1885), που αφορά την κατάργηση των διδάκτρων στα δημοτικά σχολεία της χώρας.

20 Α.Δημαράς, *ὁ.π.,σ. μγ'*.

21 *Περὶ Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, *ὁ.π.,σ. 75*.

22 *Περὶ Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, *ὁ.π.,σ. 75*.

23 *Περὶ Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, *ὁ.π.,σ. 79*.

24 *Περὶ Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, *ὁ.π.,σ. 84*.

τραπέντων²⁵». Μήπως, πράγματι, ένα τέτοιας μορφής και περιεχομένου αίτημα παραμένει ως την εποχή μας, παρά την προσπάθεια των αρμοδίων και παρά στην εκάστοτε, όντως, συμπληρωματική βασική αυτή εκπαίδευση με την πολυμορφία των σχολικών τμημάτων; Μήπως ακόμη και τώρα μπορεί να υπογραμμισθεί η ελλειμματικότητα της βαθμίδας της εκπαίδευσής μας που και τότε, ένα και πλέον αιώνα πριν, είχε θεωρηθεί από τους ειδικούς ως βάση για την περαιτέρω παιδεία (εννοούμε, βεβαίως, την πρωτοβάθμια εκπαίδευσή μας); «Όταν ή δημοτική εκπαίδευσις [διατύπωνε, τότε, στην εισήγησή του ο Δημήτρης Μαυροκορδάτος], ἀφ' ἧς δέον ν' ἀρχίσῃ ἡ τοῦ ἡμετέρου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος μεταρρύθμισις, καταρτισθῆ τελεία[...], τὸ ἔργον τῆς βελτιώσεως τῶν ἡμετέρων γυμνασίων θέλει κατασταθῆ εὐχερέστατον, διότι οἱ μὲν πολλοί[..] θέλουσιν εὐρίσκει ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις τροφήν πνευματικὴν, ἱκανὴν καὶ μᾶλλον ἀρμόζουσαν πρὸς τὸν μέλλοντα αὐτῶν βίον, οἱ δε ὀλίγοι, οἱ βουλόμενοι καὶ δυνάμενοι ν' ἀσπασθῶσιν ἐπ' ὠφελεία ἑαυτῶν καὶ τῆς κοινωνίας βίον ἐπιστημονικόν θέλουσι βαδίσει ἡσύχως καὶ ἀσφαλῶς[....] πρὸς τὴν τελείαν μάθησιν τὴν ἀπαιτουμένην εἰς ἐποικοδομὴν ἐπιστήμης²⁶». Είναι γεγονός, ότι και σήμερα επιδιώκουμε, στον χώρο των δρωμένων της παιδείας μας, τρόπους και σύστημα για περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη. Εξάλλου εκεί αποσκοπεί, δίχως άλλο, η οργάνωση τούτου του Συνεδρίου. Από την πρώιμη, λοιπόν, εκείνη εποχή και η φωνή επίλεκτων επιστημόνων μας δίδει έντονο το μήνυμα για κοινωνικότερη παιδεία στη χώρα μας, κυρίως στη λαϊκή της βάση, αλλά συγχρόνως υπάρχει, νομίζουμε, μια αίσθηση ότι το μήνυμα αυτό μένει ως τώρα μερικώς τουλάχιστον αδικαίωτο και έτσι διατηρεί δυστυχώς τη διαχρονικότητά του²⁷.

25 *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σσ. 81-82.

26 *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σ. 86.

27 Δημοσιεύουμε εδώ μέρος από την καταληκτική παράγραφο της έκθεσης, που είναι χαρακτηριστικό όχι μόνο της γνώσης και των προθέσεων της επιτροπής και ιδιαίτερα του συντάκτη της εισήγησης, αλλά και της ευαισθησίας για τη πρωτοβάθμια εκπαίδευση και ευρύτερα για τη μόρφωση των λαϊκών στρωμάτων της χώρας: «[...] Όταν οὕτω παιδαγωγηθῆ δεόντως ὁ λαός, ὅταν οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ταύτης ἀποκτήσωσι πεποιθήσεις θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς, ὅταν τὸ πνεῦμα παρ' αὐτοῖς ὑπερτερῆσῃ τῆς ὕλης,[...] τότε θέλει ἀνατείλει πάλιν ἐν Ἑλλάδι ὁ πνευματικὸς τῆς Ἑλλάδος ἥλιος[...]. Τότε ὁ ἥλιος οὗτος δεν θέλει φωτίζει ὡς ἄλλοτε μόνον τὰς κορυφὰς τῶν ὄρεων, μόνον τὰς κεφαλὰς τῶν ὀλίγων ἐκλεκτῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ ταπεινὰ φυτάρια τῆς κοιλάδος, ἀλλὰ καὶ τὰ πλήθη τῶν πάλαι Εἰλώτων[...].» (*Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σ.92).